

الحمد لله
البرحمين!

دانشگاه یزد
دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

تحلیل سبک‌شناسانه کتاب حاجی بابای اصفهانی

استاد راهنما:
دکتر علی اصغر پهلوان حسینی

استاد مشاور:
دکتر ید ا... جلالی

پژوهش و نگارش:
سید حمید فرقانی دهنوی

پاییز ۱۳۹۰

تقديم به :

پدر و مادر عزيزم

آفرین جان آفرین پاک را

با حمد و ثنای الهی و درود بر حبیب او پیامبر خاتم و اهل بیت پاکش، و شکر به سبب توفیق آموختن علم و ادب، بر خود فرض می‌دانم تا از همه کسانی که مرا در انجام این پایان نامه یاری کردند تشکر کنم.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر پهلوان حسینی که زحمت راهنمایی این پایان نامه را پذیرفتند و بد عهدی‌ها و بی رسمی‌های مرا تحمل کردند بی نهایت سپاسگزارم.

زبان از توصیف و تقدیر از استادی که از او درس زندگی آموختم الکن است، اما به رسم ادب از زحمات آقای دکتر جلالی که استاد مشاور این پایان نامه و استاد راهنمای زندگی ام است، تقدیر می‌کنم.

تلمذ در محضر استادانی همچون آقایان دکتر صادقیان، دکتر الهام بخش، دکتر ملک ثابت، دکتر دهقانی و تمامی استادان دانشکده ادبیات دانشگاه یزد نعمتی است که شکر آن بر من واجب است. پس از شکر خداوند به خاطر حصول این توفیق از این بزرگواران نیز تقدیر و تشکر می‌کنم.

تقدیر از سرکار خانم مطهری نیا که در طول دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد با روی گشاده، من و دیگر دانشجویان را در امور آموزشی یاری کردند، بر خود فرض می‌دانم.

سید حمید فرقانی دهنوی

پاییز ۱۳۹۰ ه.ش

چکیده:

میرزا حبیب اصفهانی شاعر، نویسنده و ادیب دوره قاجار است که آثار متعدّد و متنوعی از خود به یادگار گذاشته است، اما این آثار با وجود اهمیت فراوان هنوز ناشناخته مانده است. یکی از مشهورترین آثار او ترجمه کتاب سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، اثر جیمز موریه است. این رمان از نوع ادبی پیکارسک است که نویسنده در خلال آن به توصیف و انتقاد از اخلاق ایرانیان می‌پردازد. ترجمه میرزا حبیب به این اثر حال و هوای کاملاً ایرانی داده است. سبک میرزا حبیب در این کتاب به تحولاتی در زمینه نثر فارسی و داستان نویسی انجامید. از این رو بررسی ویژگی‌های سبکی این کتاب و تحلیل آن در پی بردن به روند تحول نثر فارسی دارای اهمیت است.

در این پایان نامه ابتدا به بررسی شرح حال موریه و سپس میرزا حبیب پرداخته ایم. در ادامه ویژگی‌های ادبی نثر میرزا حبیب را مورد مطالعه قرار داده ایم و به تحلیل مباحثی چون تشبیه، استعاره، توصیف، اقتباس و تضمین، کنایه و ضرب المثل پرداخته ایم. طنز نیز به عنوان مهمترین عنصر ادبی در این کتاب بررسی شده است و تکنیکهایی که نویسنده و مترجم برای ایجاد طنز به کار برده اند تحلیل شده است. در فصل بعدی ویژگیهای زبانی این کتاب مورد مطالعه قرار گرفت. در سطح آوایی موسیقی نثر و عوامل ایجاد موسیقی نثر بررسی شد. ویژگی‌های دستوری و لغوی این کتاب نیز در مرحله بعدی مورد بررسی قرار گرفت. در فصل بعدی ویژگیهای فکری این اثر مورد مطالعه قرار گرفت. انتقاد از اخلاق ایرانیان و نمودهای آن مهمترین ویژگی است که در این سطح به چشم می‌خورد، و نهایتاً در فصل پایانی نتایج این پژوهش برای استفاده علاقه مندان ذکر شده است.

کلید واژه‌ها:

حاجی بابای اصفهانی، میرزا حبیب اصفهانی، سبک شناسی نثر، نثر دوره قاجار، نثر داستانی، جیمز موریه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: مبادی تحقیق
۳.....	سابقه تحقیق:
۴.....	کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی):
۴.....	سئوالات پژوهشی:
۵.....	روش تحقیق:
	فصل دوم: زندگی و آثار نویسنده و مترجم
۷.....	زندگی و آثار جیمز موریه
۷.....	شرح زندگی و احوال موریه
۸.....	مأموریت‌های سیاسی موریه در ایران
۹.....	آثار موریه
۱۴.....	شرح احوال و آثار میرزا حبیب اصفهانی
۱۶.....	دبیاچه آثار
۱۷.....	تذکره مخزن الدرر
۱۸.....	یادداشتها و سفرنامه‌ها
۱۹.....	دوران کودکی و تحصیلات مقدماتی
۲۰.....	دوران نوجوانی و جوانی
۲۳.....	تبعید به استانبول
۲۶.....	زندگی میرزا حبیب در استانبول
۲۸.....	میرزا حبیب، ادیبی روشنفکر یا مبارزی سیاسی؟
۳۲.....	نمود ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی میرزا حبیب در آثارش
۳۳.....	مهاجرت و تأثیر آن بر اندیشه و آثار میرزا حبیب
۳۴.....	تأثیرات فکری

تأثيرات زبانی	۳۵
آثار ميرزا حبيب اصفهانی	۳۶
آثار چاپ شده	۳۷
آثار چاپ نشده	۴۰
نظم:	۴۰
نثر:	۴۱

فصل سوم: سطح ادبی

درآمد	۴۸
تشبيه	۴۸
تشبيه در نثر	۴۹
تشبيهات ادبی	۴۹
تشبيهات عامیانه	۵۱
استعاره:	۵۴
استعاره در نثر :	۵۶
انواع استعاره :	۵۶
انواع کنایه از لحاظ دستوری :	۶۱
کنایه فعلی :	۶۱
کنایات عامیانه :	۶۲
کنایات ادبی :	۶۵
کنایه از موصوف (اسم) :	۶۶
کنایه از صفت :	۶۷
ضرب المثل:	۶۹
اقتباس، تضمین و تحلیل اشعار	۷۳
اقتباس آیات و احادیث	۷۴

۷۹	درج و تضمین اشعار
۸۱	پیوستگی
۸۲	جانشین سازی
۸۴	تکرار
۸۶	عنصر ارجاع آگاهی
۸۷	اشکال موقتی
۸۸	عناصر ربطی
۹۰	حذف
۹۱	مقولهٔ زمان
۹۲	انسجام
۹۷	تحلیل شعری
۱۰۱	تحلیل آثار سعدی
۱۰۵	توصیف
۱۰۶	توصیف شخصیت یا شخصیت پردازی
۱۰۷	شیوه‌های شخصیت پردازی
۱۰۷	شیوهٔ مستقیم
۱۱۲	شیوهٔ غیرمستقیم
۱۱۳	توصیف احساسات و عواطف
۱۱۵	نگاهی به شخصیت پردازی در کتاب حاجی بابای اصفهانی
۱۱۶	توصیف مکان (صحنه پردازی)
۱۱۹	توصیف محیط
۱۲۰	فضا سازی
۱۲۲	طنز در کتاب سرگذشت حاجی بابای اصفهانی
۱۲۵	بزرگ‌نمایی

۱۲۸ تقلید مضحک
۱۳۳ کوچک نمایی
۱۳۷ تشبیه و مقایسه
۱۴۱ اسناد ناروا و ناهمگونی تصاویر
۱۴۳ آبرونی
۱۴۹ طنز موقعیت
۱۵۱ ساختار زبانی
۱۵۳ بازیهای زبانی بیانی
۱۵۳ تضاد
۱۵۵ پارادوکس (تناقض)
۱۵۶ کنایه
۱۵۸ ابهام
۱۵۹ تکرار
۱۶۰ آرایه های ادبی
۱۶۲ مضامین طنز در کتاب سرگذشت حاجی بابای اصفهانی

فصل چهارم: سطح زبانی

۱۶۶ درآمد
۱۶۶ سطح آوایی
۱۶۷ موسیقی نثر
۱۷۱ وزن عروضی
۱۷۲ وزن عروضی در کتاب حاجی بابای اصفهانی:
۱۷۳ سجع
۱۷۹ ترصیع و موازنه
۱۸۱ متتابع

۱۸۲.....	طرد و عکس
۱۸۳.....	لف و نشر
۱۸۵.....	ازدواج
۱۸۷.....	جناس
۱۹۴.....	واج آرایی
۱۹۵.....	ریتم طبیعی گفتار
۱۹۹.....	سطح نحوی
۲۰۰.....	ساختمان جمله
۲۰۲.....	فعل در اول جمله:
۲۰۳.....	فعل در وسط جمله
۲۰۷.....	حذف
۲۰۷.....	انواع حذف
۲۰۸.....	حذف در جمله
۲۰۸.....	حذف فعل
۲۰۹.....	حذف فعل به قرینه لفظی
۲۱۰.....	حذف فعل به قرینه معنایی
۲۳۴.....	فعل‌های آغازی
۲۳۴.....	گرفتن
۲۳۵.....	آغازیدن
۲۳۵.....	شایستن
۲۳۶.....	فعل ساده به جای مرکب
۲۳۷.....	التفات فعل
۲۳۸.....	فعل پیشوندی
۲۴۰.....	فعل نمودن

۲۴۲ کاربرد ضمائر
۲۴۴ صفت
۲۴۷ قید
۲۵۰ اتباع
۲۵۹ کلمات ترکی

فصل پنجم: سطح فکری

۲۶۲ درآمد
۲۶۲ ویژگیهای فکری
۲۶۴ انتقاد از خلیقات ایرانیان
۲۶۷ انتقادات و بیان ضعفهای اخلاقی
۲۶۷ نادانی و بی‌خبری حاکمان از تحولات دنیا
۲۷۱ چاپلوسی
۲۷۴ رشوه
۲۷۶ ظلم و ستم حکام و مامورین دولتی
۲۷۸ ویژگی‌های اجتماعی
۲۷۹ ریا
۲۸۳ انتقاد و هجو علما
۲۸۵ اختلافات شیعه و سنی
۲۸۷ عقاید خرافی

فصل ششم: نتیجه گیری

۲۹۳ نتیجه گیری
۲۹۹ فهرست منابع

پیشگفتار

سبک‌شناسی یکی از حوزه‌های مطالعات ادبی است که دشوار بتوان تعریف جامع و مانعی از آن به دست داد. توجه به شعر و شاعری در ایران سبب شد تا از همان ابتدا، شاعران نوآموز به شیوه و طرز سرایش اشعار شاعران برجسته و مطرح توجه کنند و به اصطلاح از اشعار آنان اقتفا کنند تا در این فن مهارت و مقبولیت پیدا کنند و پس از آن به دربار سلاطین راه یابند. این تقلید در نثر نیز دیده می‌شود، بخصوص در نثر منشیانه که دارای اصول و ضوابط خاص بود و دبیران پس از طی مراحل مختلف به این سمت منصوب می‌شدند.

با وجود این، به دلیل رواج و مقبولیت بیشتر شعر در میان فارسی‌زبانان و نگرش و دیدگاه متفاوت حاکمان به نثر و مکاتبات دیوانی، در این حوزه نیز شعر گوی سبقت را از نثر ربود. در کتاب‌هایی که در مباحث مختلف ادبی نوشته می‌شد به صورت نا منظم و در کنار دیگر مسایل ادبی اشاراتی نیز به برخی ویژگی‌های سبکی شاعران بزرگ شد، اما چنانکه گفته شد، مهمترین تلاش‌های سبک‌شناسانه در ایران، توسط شاعران مقلد صورت گرفت. این روند در دوره بازگشت ادبی و در پی تقلید شاعران این دوره از شعر شعرای بزرگ سبک عراقی و خراسانی، به اوج رسید.

بنابراین توجه به سبک متون نثر آنچنان که باید مورد توجه قدما قرار نگرفت و به جز نظیره پردازان گلستان سعدی، کمتر کسی به مباحث سبک‌شناختی نثر توجه کرد، تا اینکه در دوران اخیر ملک الشعرای بهار با هم‌متی مثال زدنی به مطالعه و تحقیق درباره متون نثر زبان فارسی پرداخت و به شیوه ای نو و تقریباً منطبق با تعریف جدید سبک، کتاب ارزشمند «سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی» را منتشر کرد.

حاصل سخن آنکه در ایران، آنچنان که باید، به سبک‌شناسی نثر توجه نشده است و جای خالی مطالعات ارزشمند در این زمینه، به خوبی احساس می‌شود.

همین امر مرا بر آن داشت تا به این حوزه توجه کنم. از طرف دیگر تنوع و گستردگی این حوزه و استفاده از مبانی علمی در مطالعات سبک‌شناختی، انگیزه و تمایل مرا به این حوزه دو چندان کرد. تا اینکه در اواخر دوره کارشناسی به پیشنهاد دکتر جلالی، با میرزا حبیب و کتاب

حاجی بابای اصفهانی آشنا شدم و پس از ورود به مقطع کارشناسی ارشد مصمم شدم تا سبک شناسی این اثر را به عنوان موضوع پایان نامه خود انتخاب کنم، چه با نثر میرزا حبیب انس گرفته بودم، و از سوی دیگر به سبب گمنامی این بزرگمرد ادب فارسی و بی توجهی به آثار او می خواستم با انجام این پایان نامه و در حد توان خود گوشه ای از خدمات او را به دوست داران ادب فارسی، باز نمایم.

در ابتدای کار قصد داشتم اول کسی باشم که حرف آخر را درباره کتاب حاجی بابا می زند، اما اکنون باید اقرار کنم تا رسیدن به این هدف راه درازی در پیش است و ابعاد مختلف این کتاب هنوز هم جای بررسی دارد. این پژوهش اولین قدم من به دنیای شاد و بی ربای آثار میرزا حبیب است. گزافه است اگر بگویم که نسبت به میرزا حبیب دلبستگی ندارم چه نمی توان با میرزا حبیب و آثار او آشنا شد و به او دلبستگی و تعلق خاطر پیدا نکرد، اما در این پژوهش کوشیده ام تا با دیدی بی طرفانه به این اثر بنگرم. هر چند در پیمودن این راه با مشکلات علمی و خانوادگی روبرو شدم، اما این مشکلات در مقابل سختی هایی که میرزا حبیب در راه آزادی و اعتلای فرهنگ و ادب این سرزمین، متحمل شد، ناچیز و از نسبت قطره به دریا هم کمتر است. شیرینی همراهی با او هیچگاه نگذاشت که مشکلات کام مرا تلخ کند.

می خواهم از پدر و مادر خود سپاسگزاری کنم، اما هر چه می اندیشم، جملاتی که با آن بتوانم احساسم را نسبت به این دو عزیز بیان کنم، نمی یابم. از خداوند طلب بهترین ها را برای ایشان دارم.

در این راه از یاری ها و راهنمایی استاد بزرگوار جناب آقای دکتر جلالی بسیار استفاده کردم. تشویقها و اعتماد ایشان به این حقیر، در طول دوران تحصیل، همواره تکیه گاهی برای من بوده است. از آقای دکتر پهلوان حسینی نیز که با سعه صدر خود به راهنمایی من در این پایان نامه پرداختند تشکر می کنم. افسوس که نتوانستم آنچنان که باید از علم و فضل این بزرگوار بهره برم. از استادان دانشکده ادبیات دانشگاه یزد، آقایان دکتر صادقیان، دکتر الهام بخش، دکتر دهقانی دکتر ملک ثابت و دیگر بزرگواران که در دوره کارشناسی الفبای ادب را به من آموختند سپاسگزارم و توفیق و سلامت را از درگاه خداوند برای ایشان خواستارم.

از زحمات سرکار خانم مطهری نیا که با دقت، سخت کوشی و حسن خلق راهنما و گره‌گشای تمامی دانشجویان در مسائل آموزشی هستند کمال تقدیر و تشکر را دارم.

مسلم‌ها این پژوهش بدون استفاده از مقالات پایگاه مجلات تخصصی نور به آدرس اینترنتی (www.noormags.com) کیفیت کنونی را نداشت. بنابراین از زحمات و خدمات شایسته فرهنگی مدیریت و کارکنان این پایگاه و نیز پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی به آدرس (www.sid.ir) تشکر می‌کنم.

از دکتر محمد رضا جوادی یگانه از استادان دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران و دانشجویان او کمال تقدیر و تشکر را دارم.

یاری دوستان عزیز و همراهی آنان را ارج می‌نهم و از زحمات آقایان سجاد قناعتیان، محسن قادری و علیرضا ابراهیمی تشکر می‌کنم.

و من الله توفیق

سید حمید فرقانی دهنوی

پاییز ۱۳۹۰ ه.ش

فصل اول
مبادی تحقیق

تعریف موضوع:

میرزا حبیب اصفهانی (۱۳۱۵-۱۲۵۲.ق) ادیب، مترجم و شاعر عهد قاجار است که اهمیت او در حوزه نثر فارسی، در شیوه ساده و روان نثر اوست که در آثارش بخوبی نمایان است. در این میان ترجمه کتاب «حاجی بابای اصفهانی»، خود به تنهایی در ایجاد تحولات ادبی که نثر فارسی معاصر دستخوش آن شد، سهم بسزایی دارد. اصل این اثر به زبان انگلیسی و به قلم جیمز موریه «James Morier» (۱۷۸۲-۱۸۴۹م) است که میرزا حبیب آن را به صورت ترجمه آزاد و با تلفیقی از نثر ساده و فنی به فارسی برگردانده است.

او در این کتاب، با کاربرد طنزهای اجتماعی و سیاسی، و استفاده بجا و گزینش دقیق اشعار و امثال فارسی و به کار بردن اصطلاحات عامیانه و زبان گفتگو، نثر این کتاب را نسبت به اصل انگلیسی خود برتری بخشیده است و آن را جزو موفق‌ترین نثرهای دوره قاجار قرار داده، به گونه‌ای که نویسندگان دوره‌های بعدی از سبک او پیروی کرده‌اند. بنابراین با تحلیل و بررسی ویژگیهای سبکی این کتاب، علاوه بر شناخت بهتر این اثر ادبی، می‌توان تا اندازه‌ای با خصوصیات نثر معاصر و روند تحولات آن آشنا شد.

هدف از این تحقیق بررسی شرح احوال و آثار میرزا حبیب و بازنمودن اوضاع و احوال زمانه اوست، همچنین نقد و تحلیل کتاب حاجی بابای اصفهانی در حوزه «زبان» هدف بعدی این پژوهش را تشکیل می‌دهد. بحث درباره ویژگی‌های ادبی این کتاب و ویژگی‌های فکری موجود در این اثر و دلایل نمود و بروز آنها، هدف دیگر این پژوهش است.

یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای پژوهشگران ادبیات داستانی و دوستداران نثر دوره قاجار، بویژه ساده‌نویسی و نیز علاقه‌مندان نقد ادبی همچنین دوستداران به مباحث سبک‌شناسی مفید واقع شود.

سابقه تحقیق:

در بیشتر کتاب‌هایی که به نثر معاصر فارسی و نهضت ترجمه متون، پرداخته‌اند، به نام میرزا حبیب و ترجمه کتاب حاجی بابای اصفهانی اشاره شده است. اما به نظر می‌رسد سابقه بحث درباره ویژگی‌های سبکی این کتاب برای اولین بار، به کتاب سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی (۱۳۲۱) اثر محمدتقی بهار برمی‌گردد. بهار نثر کتاب حاجی‌بابا را «در سلاست، انسجام، روانی، لطافت و پختگی، مقلد گلستان و در مجسم ساختن داستان‌ها و تحریک نفوس و ایجاد هیجان در خواننده نظیر نثرهای فرنگستان» می‌داند که «هم ساده است و هم فنی و هم با اصول کهنه کاری استادان نثر موافق است و هم با اسلوب و طرز نو همداستان»^۱، ایرج افشار نیز در مقاله‌ای با عنوان «میرزا حبیب اصفهانی» (۱۳۴۴) پس از ذکر شرح احوال و آثار او به نثر پر از طنز و مثل و استعاره میرزا حبیب که مشحون از اشعار مناسب و مخصوصا طنزآمیز است، اشاره می‌کند.^۲ شبیه این نکات را یحیی آرین‌پور نیز در کتاب «از صبا تا نیما» یادآور شده است. **هما ناطق** نیز در مقاله‌ای با عنوان «حاجی موریه و قصه استعمار» (۱۳۵۳) با نگاهی دیگر به بررسی ویژگی‌های این اثر پرداخته است و چگونگی تصرفات میرزاحبیب در ترجمه این کتاب و انگیزه‌های اعمال این تغییرات را توضیح داده است. **کریم امامی** در مقاله‌ای با عنوان «در باب ترجمه عام فهم و خاص پسند حاجی بابا» (۱۳۵۳) ترجمه میرزا حبیب را با متن انگلیسی و ترجمه فرانسوی آن مقابله کرده است، پس از آن ضمن مقابله ترجمه میرزا حبیب با ترجمه کتاب حاجی بابا به تصحیح جمالزاده، برخی ویژگی‌های ادبی نثر میرزاحبیب و وجوه برتری آن را نسبت به سه متن دیگر بیان کرده است. اما دقیق‌ترین تحقیق درباره ویژگی‌های سبکی کتاب حاجی‌بابا را باید در کتاب «پیدایش رمان فارسی» (۱۳۷۷)، اثر **کریستف بالابی** جستجو کرد. وی در این کتاب، هنگام بحث در مورد روند تحلیلی ترجمه کتاب حاجی‌بابا، متن انگلیسی را با ترجمه میرزاحبیب مقایسه می‌کند و در این میان مباحثی همچون

^۱ محمدتقی بهار، سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، چاپ نهم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۳۶۶
^۲ ایرج افشار، «میرزا حبیب اصفهانی»، مندرج در سواد و بیاض، تهران: انتشارات دهخدا، ۱۳۴۴، ص ۱۶۸

چگونگی ترجمه فارسی و گنجاندن اسامی فارسی، بررسی راویان و لحن‌های داستان، صنایع لفظی و چگونگی نقل قول‌های به کار رفته در این ترجمه را به صورت موشکافانه تحلیل می‌کند. همچنین جعفر مدرس صادقی در مقدمه‌ای که در ابتدای ویرایش خود از کتاب «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» (۱۳۷۹) آورده است، بخشی را به بررسی زبان این اثر و برخی ویژگی‌های سبکی آن اختصاص داده است. **علی تسلیمی** نیز در کتاب «گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (نثر)» (۱۳۸۳) به یکی از ویژگی‌های سبکی مهم این کتاب یعنی کاربرد زبان عامیانه و تاثیر آن در نویسندگان دوره‌های بعد اشاره کرده است، و سرانجام **حسن کامشاد** در کتاب «پایه‌گذاران نثر جدید فارسی» (۱۳۸۴)، تاثیر اغراض سیاسی و مذهبی میرزاحیب را در نحوه ترجمه او و شیوه روایت داستان یادآور شده است.

کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی):

جیمز موریه، حاجی بابای اصفهانی، میرزاحیب اصفهانی، سبک شناسی نثر، نثر دوره قاجار،

نثر داستانی

James Morier, Hadji Baba Isfahani, Mirza Habib Isfahani, Prose

Stylistics, The Prose of Qajar Period, Fiction

سئوالات پژوهشی:

۱- احوال و آثار میرزا حبیب اصفهانی و شرایط زمانه او چگونه بوده است؟

۲- کتاب حاجی بابای اصفهانی در حوزه زبان و نیز ویژگی‌های ادبی دارای چه خصوصیتی

است؟

۳- ویژگی‌های بارز فکری موجود در متن کتاب حاجی بابای اصفهانی چیست؟